УДК 398.1

И.Г. Закирова

СТАДИАЛЬ ЯКТАН ИҢ СОҢГЫ ЧОР ЭПИК ӘСӘРЕ БУЛАРАК «ӘЙТҮКӘ» РОМАНИК ДАСТАНЫ: ӨЙРӘНҮ ТАРИХЫ ҺӘМ РЕКОНСТРУКЦИЯ

В статье освещается история сбора и изучения «Әйтүкә җырлары» («Песни Айтуки»). Строфы, известные в народе под названием «Әйтүкә җырлары», записанные учеными в разные годы в Новосибирской области, в статье собраны в один текст и дополнены сказаниями и преданиями об этих событиях. В статье представлен реконструированный текст. Произведение «Айтука», на наш взгляд, представляет собой стадиально поздний, до конца не сформировавшийся романический дастан.

Ключевые слова: Айтука, романический дастан, барабинские татары, Новосибирская область, Хафиз Рахматуллин, любовная лирика.

The article highlights the history of the collection and study of «Aytuka җyrlary» («Songs of Aituki»). The stanzas, known among the people under the name «Aytukə җyrlary», recorded by scientists in different years in the Novosibirsk region, are collected in one text in the article and supplemented with legends about these events. The article presents a reconstructed text. The work of «Aituk» in our opinion is a stage-by-stage late not fully formed Romanesque dastan.

Keywords: Aituka, romantic dastan, Baraba Tatars, Novosibirsk region, Khafiz Rakhmatullin, love lyrics.

Татар халкында бәхетсез мәхәббәтне бәян иткән дастан-кыйссалар, легендалар, тарихи җырлар гаять популяр. Аларның дистәләгән вариантлары булып, бәхетсез гашыйклар тарихын белмәгән кеше юктыр. Таһир белән Зөһрә, Ләйлә белән Мәҗнүн, Кузы Көрпәч белән Баян-Сылу мәхәббәтләре турындагы дастаннарны халык яттан белгән. Сезгә тәкъдим ителә торган Әйтүкә җырлары да – мәхәббәт җырлары. Бу җыр – эчтәлеге белән романик дастанга якын әсәр. Дөресрәге, реаль вакыйгаларга нигезләнгән Әйтүкә җырлары җыр белән дастан арасында тора.

Хәзергә кадәр Себергә оештырылган комплекслы экспедицияләр вакытында «Әйтүкә җыры» турында ишетергә туры килә. Информантлар бу җырның Әйтүкә исемле егет белән Батыш исемле кызның бәхетсез мәхәббәтен бәян иткән җыр булуын хәтерләсәләр дә, соңгы елларда ул онытыла бара, информантлар аерым строфаларын гына искә төшерәләр. Җыр Новосибирск өлкәсендә яшәгән татарларда бик популяр булган. Җырда тасвирланган вакыйгалар, җыр чыгуга сәбәп булган мәхәббәт тарихы күпсанлы, еш кына бер-берсенә каршы килгән риваятьләрдә, истәлекләрдә дә саклана.

«Әйтүкә җыры» Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институты тарафыннан Себер татарларының фольклорын өйрәнү максаты белән оештырылган экспедицияләр вакытында күп тапкырлар язып алына. Җырны иң беренче язып алган кеше Хафиз Рәхмәтуллин була. Ул 1894 елда Омск өлкәсенең Усть-Ишим районы Тау авылында туган. Хафиз Рәхмәтуллин 1928 елдан 1936 елга кадәр Новосибирск өлкәсендә төрле вазифалар башкарган. 1932–1936 елларда «Азат Себер» газетасында редактор урынбасары һәм баш редактор булып эшли. Ул киң эрудицияле, күпкырлы талантлы шәхес булып, Себер татарларының рухи байлыгын туплау һәм киләчәк өчен саклап калу өчен зур хезмәт куя. Әлеге шәхес язмага теркәү сәбәпле, Себер татарларының күпсанлы җырлары сакланып калган. Новосибирск өлкәсендә эшләгәндә Хафиз Рәхмәтуллин «Әйтүкә җыры»н да язып алган.

В.В. Радлов эзләре буенча оештырылган 1940 елгы экспедиция вакытында бу җырларны һәм Әйтүкә тарихын Хәмит Ярми белән Мөхәммәт Садри (В. Хаҗиев) теркәгән. М. Садри «Әйтүкә җыры» турындагы риваятьләрне 1964 елда «Совет әдәбияты» журналында басылган мәкаләсендә искә ала (1964, № 8. Б. 135–136), аннан җыр текстын «Казан утлары» журналында бастырып та чыгара (1978, № 9. Б. 118–120), бу җыр әдипнең «Иртешкә сәяхәт» дигән җыентыгында да урын алган (Казан: Татар. кит. нәшр., 1989. Б. 115–119).

Хәмит Ярми җитәкчелегендәге экспедиция 1967 елда тагын Новосибирск өлкәсендә эшли. Әйтүкә җырын, Әйтүкә белән Батышның мәхәббәт тарихын, тормышларын яктырткан риваятьләрне Х. Ярми, Һ. Мәхмүтов, Ф. Урманчеев, Ф. Әхмәтова, Х. Гатина, В. Хаҗиев язып алалар. Ике тапкыр оештырылган экспедицияләр барышында Әйтүкә белән Батыш турында кызыклы риваятьләр, шактый гына җыр текстлары туплана.

«Әйтүкә җыры» диалектологлар игътибарыннан да читтә калмаган. Диалектолог Л.В. Дмитриева 1967–1968 елларда Новосибирск өлкәсенең Чан районы Тармакүл авылында җырның унҗиде строфасын язып алып, аларны үзенең «Язык барабинских татар» дигән китабында бастыра (Л.: Наука, 1981. С. 73–77). «Әйтүкә җыры»н һәм риваятьләрен Новосибирск өлкәсендә узган экспедицияләр вакытында диалектолог Ф. Йосыпов терки. «Барабинские татары. Страницы духовной культуры» дигән коллектив монографиядә галим үзе язып алган вариантлар белән диалектологлар Л.В. Дмитриева, Ф.С. Баязитова, Д.Б. Рамазанова һәм М. Садри бастырган текстларны да биреп, бу җырның билгеле вариантларын бергә туплый (Казань: Казанский университет, 2013, С. 253–274).

Диалектологлар Ф.С. Баязитова белән Д.Б. Рамазанова «Әйтүкә җыры»ның сүзләрен Себер татарларының этнокультура лексикасына багышланган җыентыкларына керткәннәр (*Баязитова Ф.С.* Себер ареалы татар диалектларында этнокультура лексикасы. Казан, 2009. Б. 546–547; *Рамазанова Д.Б.* Себер диалектларыннан материаллар. Казан: Фикер, 1998. Б. 98–100).

Риваятьләр һәм истәлекләр буенча, Әйтүкә белән Батыш Себердә Үңәр дигән авылда (хәзерге Новосибирск өлкәсе Чан районындагы Тармакүл авылы) туып үскән кешеләр. Әйтүкәнең тулы исеме – Әйтмөхәммәт, Батыш – Фатыймадан кыскартылган. Озын исемнәрне кыскарту күренеше элегрәк татарларда киң таралган була. Геройларның биографиясе риваятьләрнең берничә вариантларында бәян ителә.

Беренче риваять буенча, *Батыш Үңәр авылындагы Балыйк (Халыйк, Халик) исемле байның кызы була. Әйтүкә бик ярлы гаиләдән була. Атасы аны ун яшендә Балыйк байга сата. Үсеп җиткәч, ул шул байның хезмәтчесе булырга тиеш була. Әйтүкә Батыш белән бергә уйнап үсә.*

Әйтүкә йөзгә чибәр, күркәм холыклы егет булып җитешә. Шул ук вакытта егетнең тавышы шулкадәр матур була, аны ишетеп-күреп, бер кеше дә битараф кала алмый. Әйтүкә үзе җырлар да чыгара, дөресрәге егет чичән-җырау сәләтенә ия була, ул һәр вакыйганы җыр белән шәрехләп бара. Батыш белән Әйтүкә бер-берсен ярата башлыйлар. Бай, Әйтүкәне кызына тиң күрми, бу мәхәббәткә чик куярга теләп, Батышны бер байга кияүгә бирә. Тәбсәү (туй) көнне Әйтүкә белән Батыш ат менеп качып китәләр. Алар урманда качып яшиләр. Бер-ике елдан, сагынуларына түзә алмыйча, кире әйләнеп кайталар.

Ләкин бай Әйтүкәне кияве итеп танырга теләми. Байлар, муллалар Әйтүкәне шәригать буенча хөкем итәләр. Кыйнап кулын сындыралар. Шул вакыйгаларның шаһиты булган халык Әйтүкәне яклап чыга, байлар кулыннан тартып ала. Шуннан соң Әйтүкә белән Батыш җыр белән үзләренең мәхәббәтләрен сөйлиләр.

Икенче риваять буенча, *Батыш ярлы кызы була. Аны Үңәр бае көчләп үзенә кияүгә ала. Соңыннан Әйтүкә Батышны байдан тартып алып кача.*

Бу риваятьләрне 1940 елда Хәмит Ярми Новосибирск өлкәсе Чан районының Аялу авылында Нур Ибраһимовтан язып алган.

1967 елда Ф.И. Урманчеев Чан районының Тармакүл авылында Гази Шәмсетдиновтан язып алган риваятьләр алдагы риваятьтә бирелгән мәгълүматларны тагын да тулыландыра.

Әйтүкә Тармакүлдә туып үскән. Уналты яшендә үзе яраткан Фатыйманы алып, авылдан качкан. Өч ел буена бу авылдан 100 чакрым җирдә, Казакъ илендә яшәгән. Аның яшәгән җирен күргән кешеләр дә булган. Фатыйма бу якта иң матур кыз булган. Үзе биюче дә булган. Маңгаена ... (сүз танылмый. – И.З.) белән су куеп биегән. Әйтүкә бәхер (ярлы) булганга күрә, Фатыйманың әтисе аны Әйтүкәгә бирәсе килмәгән. Шуннан соң Әйтүкә, өйләнмәгән булса да, Фатыйманы алып качкан.

Фатыйманың биш агасы булган. Фатыйманы Балык дигән бай кешегә биреп куйган булганнар. Кодалатып куйган булганнар. Әйтүкә белән Фатыйма әүвәл сөйләшеп, аннан качып киткәннәр. Кайбер кешеләрнең Әйтүкәне күргәннәре дә булган. Әйтүкәне тотып, алып

килгәннәр. Аннан соң Әйтүкә үзенең җырларын җырлаган. Җырларны русчага тәрҗемә иткәннәр. Шуннан соң пристав Әйтүкәне җибәргән. Фатыймага атасы аңа кияүгә чыгарга рөхсәт итмәгән. Шулай итеп, Әйтүкә белән Фатыйма, бер-берсен яратсалар да, кушылып бергә яши алмаганнар. Фатыйма ялгызлыкта гомер уздыра, Әйтүкә соңра өйләнгән булса кирәк. Ләкин анысын тәгаен белүче юк. Бу вакыйгалар моннан бер йөз ел элек булган.

Ф. Әхмәтова 1961 елда Новосибирск өлкәсе Бараба районының Бакчакүл авылында 1891 елгы Ажбаков Мөслим бабайдан, 1967 елда Новосибирск өлкәсе Куйбышев районының Шагыр авылында 1897 елда туган Баязитова Оркыя әбидән, 1878 елгы Сәлимҗанов Хәмидулла бабайдан «Әйтүкә җыры»ның аерым строфаларын да, геройлар турында сөйләк-риваятьләр дә язып алган. Бу язмаларда кайбер геройларның исеме башка булса да, Әйтүкә белән Батыш турында алдагы язмалардан аерма күп түгел.

Тармакүл авылында (Үнәр элеккечә) Ибраһим хәзрәт була. Аның Әйтүкә исемле батрагы була. Әйтүкә хәзрәтнең Батыш исемле кызын ярата. Калым түләр хәле юк, хәзрәт бирми дә аңа кызын. Яшьләр бер-берсен яратышып, казакъ далаларына качып китәләр. Шулай шактый йөргәннән соң, туган якларына кайтырга булалар. Кайбер легендалар буенча, тотып алып кайталар. Үнәрдә халыкны җыеп, Әйтүкәне камчы белән суктырмакчы булалар. Хөкем алдыннан Әйтүкә үзе чыгарган җырларны җырлап күрсәтергә тәкъдим итә. Батышның матурлыгын, аңа булган мәхәббәтен җыр аша әйтеп бирә. Бу җырларны тыңлаган авыл картлары, мондый саф көчле мәхәббәт өчен җәза бирү гөнаһ булыр, дип, хәзрәттән яшьләрне кичерүне үтенәләр.

Әйтүкәне төрмәгә утыртканнар. Аның төрмәдә җырлаган җырлары да бар, диләр.

Әйтүкә Батышны ташлап, башка хатын янына, үзенең кызы белән калган элекке хатыны янына кайткан, дип тә сөйлиләр.

«Әйтүкә җыры» халыкта бик популяр булып, аны туйларда каракаршы җырлаганнар. Җырның көйләре бик күп булган, ул борынгы бик озын көйгә дә, кыска көйләргә дә башкарылган. Бараба районы Тандау авылында яшәгән информант Бигушева Сәбидә әбидән Ф. Урманчеев язып алган мәгълүмат буенча, аның яшьлегендә туйда ике кеше «Әйтүкә җыры»н башкарганнар. Аларның берсе – Әйтүкә, икенчесе Батыш булып җырлаган.

Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институты галимнәре тарафыннан төрле елларда язып алынган материал хәзерге вакытта Институтның Язма мирас үзәгенең фольклор фондында саклана. Бу мәкаләдә әлеге архив материалларын бер цикл буларак туплап, аерым строфаларны, эчтәлекләреннән чыгып, эзлекле бер хәлгә китереп, укучыларны таныштыруны максат иттек.

Фольклорчы галимнәр җырның берничә көйгә җырланганын искәртәләр.

Әйтүкә җырларын башкарылу сәбәбенә, вакытына, кемгә аталуына карап, берничә төркемгә аерырга мөмкин. Бу җырлар арасында кыска гына аңлатма биреп барабыз. Җырларның эчтәлеге һәр ситуацияне аңлаткан риваятьләр белән ярашып бара.

Әйтүкә җыры

«Әйтүкә белән Батыш» җыры геройларның бер-берсенә мәхәббәтен аңлаткан җырлар белән башлана. Алар бу җыр аша бер-берсенә соклана, бер-берсен мактый, бергә булырга сүз бирешә.

Әйтүкә:

Йөгерәләй куян, йөгерәләй,
Мамык тикләй йонын туздыралай.
Бер яхшы берлән ай бер яман,
Әй җаныкай гынам, сылуым,
Шатлык белән гомер уздыралай.

Варианты:

Йөгерә лә куян баласы,
Мамыктай ла йонын туздыра.
Ике лә яхшы бер кушылса,
Әй җаныкай гынам, сылуым,
Шатлык берлән гомерен уздыра.

Ике лә генә кырның уртасында,
Ятадыр ла куян баласы.
Дөнья-ахирәт, мәхшәр сәхрасында,
Әй җаныкай гынам, сылуым,
Корыладыр мизан тарасы.

Батыш:

Тәрәзәләрдән ник бактың?
Кар йомарлап, җаныем, ник аттың?
Берләр лә атмай, җаныем, ике аттың,
Әй җаныкай гынам, сылуым,
Яшь йөрәккәемә ут яктың.

Сикереп ләй төштем бакчага,
Бакчадагы пешкән алмага.
Бер матур белән уйнаймын дип,
Әй җаныкай гынам, сылуым,
Гөнаһкяр ла булдым Аллага.

Әйтүкә:

Әй җанкәм лә җанкәм, түзә алмыйм мин,
Тәрәзәдән күрсәм күз алмыйм мин.
Үңәр урамнарын әй үткәндә
Синеләй күрмәй үтәлмим мин.

Урамыгыздан узганымда
Ике генә күзем, тулды яшем.

Кара ла кашым, асыл ташым,
Исән булсын газиз башың.

Әй урамыгыздан әй узамын,
Яшел лә ефәк мин сузаем.
Яшел лә ефәкләр җитмәсә,
Тәхлил-бәет әйтеп мин узаем.

Ай тулган ла җанкәм, әй ай тулган,
Ай туган чакта ла син туган.
Тулган айдай якты ла йөзең,
Бу җиһанда синдәен кем булган.

Әй кыйгач ла кашым, карлыгачым,
Сине лә кайда күрәем мин?
Кызыл алмадай ай йөзеңне,
Кай җирләрдән суырып үбәем мин.

Җырларда өч тапкыр Түкә кәмшек телгә алына. Язып алынган материаллар бу кешенең кем булуы турында мәгълүмат сакламый. Түкә ул Төхфәт дигән исемнең бозылган варианты булырга мөмкин[1]. Кәмшек сүзе кыегайган, ямьшәйгән дигән мәгънәдә. Бу очракта ул Төхфәтнең исеме белән янәшә кулланыла торган кушаматы булырга тиеш. Төрки халыклар эпосында, яшьләрнең мәхәббәтенә комачаулап йөргән хезмәтче традицион образ да булуын истә тотсак, Түкә Батышның атасында хезмәттә булган, кызны саклау да аңа йөкләтелгән хезмәтчесе булырга мөмкин.

Батыш:

Әй җанкәм лә, җанкәм, күзем туймас,
Бу җиһанда синдәен егет булмас.
Йөгереп чыгып үбәр идем,
Түкә лә кәмшек капка ачмас.

Таллардин ла очар талга кунар,
Кара бакчай кошының баласы (кара бакчай – сыерчык).
Билдинләй кысып, авыздан сөйсәң,
Яхшы ла әткәйләрнең баласы.

Әй Уралдай биек тау бармы икән,
Барып ла күргән ир бармы икән.
Авырлыклар күрмәй әй ярын алган,
Бу җиһанда андаен яр бармы икән.

Чобырлай чобыр тамчы тамар,
Тамчылары сары май кебек.
Кешеләр күзләренә әллә ничек,
Үз күземә тулган ай кебек.

---

[1] Себер татарларында кеше исемен кыскартып куллану хәзерге көндә дә бар.

Әйтүкә:

Әй иртә лә торып юлга чыксам,
Олы ла юлда урыс ямщик.
Урыс ямщигенә әй, охшаган
Үнәр урамында Түкә лә кәмшек.

Әй йөгерепләр лә йөгереп җитәлмим мин,
Тал, читәннәрдән үтәлмим мин.
Билгеләре шулдыр сөюемнең,
Катындыйн (яныннан) ташлап китә алмыйм мин.

Батыш:

Әй иртә лә торып тәрәзә ачып,
Таң атуларын көтәмен мин.
Йөрәгемә тулган гыйшык уты,
Сине лә уйлап уңамын мин (уңу – саргаю, сулу).

Батышны икенче кешегә ярәшкәннән соң, яшьләр өйләнешүдән өмет өзә, алар үзләре өчен качып китү генә калганын аңлыйлар. Җыр буенча фикер йөртсәк, Батыш качып китүне үзе тәкъдим итә.

Батыш:

Әй китәек җанкәм, әй китәек,
Кара урманнардан әй үтәек.
Аяк аска басып дошман сүзен,
Үз теләгебезгә без җитәек.

Үнәр лә күле әй киң икән лә,
Сулары ястыкка тиң икән.
Ике лә күңел әй бер булганда,
Аеручы ла дошман әй кем икән.

Әй баш имәм, җанкәм, баш имәм мин,
Үз теләкләремне итәрмен мин.
Аягыма богау салсалар да,
Аны да ла тибеп өзәрмен мин.

Әйтүкә:

Әй китәрбез, җанкәм, әй китәрбез,
Үз теләкләребезне әй итәрбез.
Безгә каршы килгән әй дошманның,
Битләренә төкереп без үтәрбез.

Батыш:

Әй күктә лә йөзгән бер йолдызга,
Әйтәләр лә икән Чулпан дип.
Дошман ла сүзен читкә каккан
Егетләрне әйтәләр солтан дип.

Әйтүкә:

Каен төпләренә балта чапсаң,
Гөрләп оча аның әй тургае.

Үз сүзләреңдә әй тугры булган,
Син җанкәем кызның әй солтаны.

Батыш:

Ашасаң ла шикәр, әй бән куямын,
Ашаганыңны ла әй күрәем.
Ашаганыңны ла әй бән күрәем,
Сәнеңләй өчен бән үләем.

Әй кырларда үскән куш каенның,
Төпләренә билге кем юнган.
Сөйгәндә лә ярына туры булган
Бу җиһанда синдәен кем булган.

Яшьләр үзләренең мәхәббәтен дә, киләчәктәге бәхетсезлекләрен дә язмыш дип кабул итә. Җырда язмыш мотивы төрле яктан ачыла.

Әйтүкә:

Майдалай кәккүк әй кычкырадыр,
Язынлай көзен һич белмидер.
Халаек безне күп сөйлидер,
Хак язганын һич белмидер.

Туй көнне Әйтүкә Батышны алып качып китә. Качып барганда, аларның бияләре колынлый. Ат, колыны белән мавыгып бармый башлый. Бу вакыйга ике төрле бәян ителә. Беренчесендә колынлы бия тиз бара алмаганга, Әйтүкә колынны суярга тели. Әмма Батыш колынны кызганып, бу эшкә юл куймый. Әйтүкә дә, Батыш каршы килгәч, колынга тими. Риваятьнең икенче вариантында, киресенчә, колынны кызганудан Әйтүкәнең аны суярга кулы күтәрелми. Батыш, атның туктап калуы аркасында, бөтен планнарының җимерелү куркынычын аңлап, колынны үзе суя. Җырда да шушы хәлләр тасвирлана:

Әйтүкә:

Кара ла колын кешнәгәндә,
Туры ла биям әй тулады.
Батыш җанкәм аны суй дигәндә
Ике лә кулым әй бармады.

Минем лә кулым әй бармады,
Батыш җанкәм пычак ошлады (ошлау – тоту).
Кешнәп лә торган әй колынны
Бугазыннан суеп әй ташлады.

Шуннан соң Әйтүкә үзенең халыкта иң таралган җыр юлларының берсен җырлый:

Кызылгат дигән әй җиләкнең,
Тышлары ла татлы, эче ташлы.
Минем лә сөйгән әй Батышның
Телләре лә татлы, күңеле каты.

Бу строфа галимнәр тарафыннан кат-кат язып алынган. Риваяте онытыла барып, җырның яңа варианты барлыкка килгән. Кызның кискенлеген, холкын күреп, гаҗәпләнеп җырлаган Әйтүкәнең җыры мактауга, соклануга әйләнә:

Кызылгат дигән әй җиләкнең,
Тышлары ла татлы, эче ташлы.
Минем лә сөйгән Фатыйманың
Авызы ла татлы, теле баллы.

Качып киткән яшьләр җыр юлларына Ябышкан дип кергән урманда (икенче вариантта – болында) яши башлыйлар. Бу җирләр аларның туган авылларыннан шактый ерак, кеше аягы басмаган аулак урын була.

Әйтүкәнең качып китеп урнашканнан соңгы җырларында, аның сөйгәне белән кавышудан сөенеп, күпмедер вакыт эйфория халәтендә булуы аңлашыла:

Суда ла йөзгән ак балыкның
Баласын әйтерләр култан диеп.
Акча ла бирми ярлар сөйсәң,
Әйтүкәне әйтерләр солтан диеп.

Яр буйлары әй, Ябышкан,
Ябышканда яткан бармы икән?
Яр буенда яткан Әйтүкәне,
Әйтерләр аны солтан дип.

Шул ук вакытта, тынычлык булмау, кире кайту турында уйлау, киләчәкнең билгесезлеге яшьләргә бәхетле булырга да ирек бирми. Алар үзләрен йолаларга каршы килүләре, илдә булмаган гамәл кылулары өчен гаепле тоялар. Алдагы строфаларда бер-берсен гаепләү, чарасызлык чагыла:

Әйтүкә:

Ябышканның буе ярлар микән,
Барып кына күргән барлар микән.
Газиз генә башын хурлар кылган
Яр сөйгән матур ярлар микән.

Ябышканның буе ярлар микән,
Барып кына күргән барлар микән.
Сөйгәнен алып мәерләй канган
(мәерләй канган – күңеле рәхәтләнгән)
Бу дөньяда барлар микән.

Ябышканның буе ярлар икән,
Барып та лай күргән барлар микән.
Уйны да йөрдем, буйны да йөрдем
Җан сөйгәннән артык барлар микән.

Кешеләрдән читтә яшәү аларга кыен бирелә. Икесе дә туган иленә кайту турында уйлый башлый.

Әйтүкә:

Карагат бәнем икеләй күзем (карагат – карлыган),
Саргайды ла бәнем ике йөзем.
Исән генә булып илгә барсам,
Әйтергәләй күптер бәнем сүзем.

Сикереп лә төштем әй инешкә,
Ат бәйләдем сары камышка.
Үлмәсә дә адәм үлми икән,
Эчекәе тулган сагышка.

Ябышкан буе, әй, ком такыр,
Алтын акчалар булмас бакыр.
Сагындым, җаный, әй, саргайдым,
Кайтмаенча булмас, ахыр.

Әй әдернә лә тартып, уклар аттым (әдернә – җәя),
Кырларда ла йөргән киекләргә.
Газиз генә башым туган икән
Дөньясынамы көекләргә (көек – кайгы, борчу).

Муены ла озын әй пүз торна (пүз – бүз),
Әллә ничә төрләй бузнайдыр (бузнау – көйләү, сайрау) .
Әй, уйны да йөреп, пуйны ла йөреп,
Мөхәндәрдин адәм узмайдыр (мөхәндәр – язмыш).

Күпмедер кагылып-сугылып йөргәннән соң, Әйтүкә белән Батыш туган илләренә кайтырга булалар. Икенче версия буенча, аларны эзләп табып кайтаралар. Авылга кайткач, җырның эчтәлегенә караганда, бөтен авыл халкы җыела.

Хөкем иткәнче, Әйтүкә үзе чыгарган җырларны җырлап күрсәтергә тәкъдим итә. Бу җырларда ул Батышның матурлыгын, аңа булган мәхәббәтен тасвирлый. Картлар, бу җырларны тыңлагач, мондый көчле мәхәббәт өчен җәза бирү гөнаһ булыр дип, хәзрәттән яшьләрне кичерүен үтенәләр. Әйтүкә җырларында мондый юллар бар:

Ул да яхшы, бу да яхшы,
Чәй эчкәндә бал да яхшы,
Баш коткарган тел дә яхшы.

Ашаган чакта бал да яхшы,
Сөешкән чакта яр да яхшы.
Газиз генә башка эшләр төшсә
Сөйләшкән чакта тел дә яхшы.

Әйтүкә белән Батыш җырларында үзләренең гаепсез булуларын, бигрәк тә бер-берсенең гаебе юклыгын исбатларга тырышалар, берсе икенчесен коткарып калырга тели.

Әйтүкә:

Шаулап ла аккан әй елгада,
Чуртан йөзә суларның үзенә.

Кимсетмәгез безне, әй дусларым,
Кеше кермәс кеше ләй гүренә.

Таң алдыннан яуган әй карларга,
Ак куяннар йөгереп лә юллар салган.
Сөйгәндә дә сөйгән ярын алу
Йосыф белән Зөләйхадан калган.

Суларда ла йөзгән әй балыкның,
Баласына әйтегез култан диеп,
Маллары ла булмас ярлар сөйгән
Әйтүкәне әйтегез солтан диеп.

Батыш:

Күлләрдә лә ялгыз аккош,
Баласыннан аерып атмагыз.
Минемдә лә сөйгән Әйтүкәне
Малы юк дип читкә какмагыз.

Әй какмагыз безне, әй какмагыз,
Түкә кәмшек сүзенә бакмагыз.
Гомерлек лә итеп сөйгән ярым,
Аерып ла мине утка ла якмагыз.

Аера алмассыз мине Әйтүкәмнән,
Бугазыма баулар әй салмыйча.
Аера алмассыз мине Әйтүкәмнән,
Газраилләр җаным әй алмыйча.

Батыш:

Әй беләгемә кигән куш беләзек,
Ай яктысы төшсә ялтырый.
Минем лә сөйгәнем әй Әйтүкә –
Ир-егетләрнең лә иң батыры.

Үңәр байларының соравы буенча, Әйтүкәне хөкем итү өчен, шәһәрдән кыңгыраулы унсигез пар атта 18 түрә килгән. Алар Әйтүкәне гомерлек каторгага хөкем итәләр. Ахырда баш түрә: «Сезне җырчы диләр, ахыргы минутыгызда бер җырлап күрсәтегез», – ди. Баштагы җырдан түрә, бу безне бик мактады дип аңлый, «бик күп маллар түгәр идем алтын штуф укалы якагызга» дигән юлларны бу безгә ришвәт бирәчәк икән дип аңлап, хөкем җәзасын йөз чыбык суктырырга калдыра.

Әйтүкәнең суд приставы килгәч җырлаган җыры:

Ат бәйләгән кубагызга (куба – күчмә өй,
чыбыктан үрелгән),
Чәң бәйләгән дугагызга (чәң – кыңгырау).
Гакылым бетте, исем китте
Алтын штуф бәйләгән якагызга.

Ат бәйләрмен курагызга,
Чәң бәйләрмен дугагызга,
Бик күп маллар түгәр идем
Алтын штуф укалы якагызга.

Риваятьләрдә Әйтүкәнең төрмәгә утыртылуы, аның төрмәдә җырлаган җырлары да булуы бәян ителә.

Икенче версия буенча, Әйтүкәне утыртмаганнар, ләкин аңа Батыш белән калырга да рөхсәт булмаган. Ул үзенең беренче хатыны, баласы янына кайткан.

Әйтүкә белән Батышның хөкем карарыннан соңгы җырларында мәхәббәткә, гашыйкларның тугрылыгына дан җырлана:

Әйтүкә:

Батыш җанкәм суга иңгән,
Көянтәсен талга элгән.
Буе зифа тал чыбыктай
Яр буласын әй кем белгән.

Батыш җанкәм урак ура,
Уң беләген әй талдырып.
Батыш җанкәй мине сөйде
Байлар күңелен әй калдырып.

Батыш җанкәй әй кия лә
Кара сатин көйләген (көйләк – күлмәк).
Батыш җанкәм ташламайды
Маллар өчен әй сөйгәнен.

Ашасаң да шикәр, бән куямын,
Ашаганыңны ла әй күрәем.
Ашаганыңны ла әй бән күрәем,
Сәнеңләй өчен бән үләем.

Батыш:

Онытмам ла, җанкәм, онытмам мин,
Синнән лә башканы яр итмәм мин.
Синең лә кайгыңнан, әй солтаным,
Камыштаен саргаеп үләрмен мин.

Өченче риваять Әйтүкәнең хөкем ителүен бәян итә. Әйтүкә өстеннән җәза башкарылган. Баш түрә Әйтүкәдән, яңадан Батышны алмам, дигән сүз ала. Шуннан соң Әйтүкәне атып үтерәләр. Бу вариант җыр юллары белән дә туры килә. Батышның соңгы җырларында хөкем карарының нинди булганы да, палач турында да мәгълүмат саклана:

Сине генә сагынган чакларымда
Астанаңа башымны куярмын мин.
Әй моңланып кошлар сайраганда
Сине генә уйлап җырлармын мин.

Әйтер сүзен әйтә алмый торды,
Эт урядник кылыч әй алганда,
Әйтер сүзен әйтә алмый торды,
Түкә кәмшек мылтык әй атканда.

Әй куе ла кауданлы каен төбе,
Яныкаем, яткан җирең булды.
Кара ла туфрак әй астында
Алмадаен кызыл ла йөзең сулды.

Әйтүкә үлгәннән соң, Батыш яңадан кияүгә чыкмаган. Гомере буе Әйтүкәне эзләп, 60 яшендә Үңәргә кайтып вафат булган.

Текст Г. Ибраһимов исемендәге тел, әдәбият һәм сәнгать институты Язма мирас үзәгенең фольклор архивында сакланган материаллардан төзелде.

Аларны фольклорчы галимнәр Х. Рәхмәтуллин, Х. Ярми, Һ. Мәхмүтов, Ф. Урманчеев, Ф. Әхмәтова, Х. Гатина, В. Хаҗиев Новосибирск өлкәсенең төрле районнарында фольклор экспедицияләре вакытында туплаган. Информантлар исемлеге:

Бараба районы Бакчакүл авылы, Аәнбанов Габбас, 1884 елгы; Аҗбаков Мөслим, 1891 елгы.

Венгерово районы Арынсас авылы, Вахитов Мәгъруф, 1905 елгы; Венгерово авылы, Назирова Мөршидә, 1910 елгы.

Куйбышев районы Шагыр авылы, Рафикова Мөхлисә, 1882 елгы; Баязитова Оркыя, 1897 елгы; Хәйдарова Мәргу, 1898 елгы; Сәлимҗанов Хәмидулла, 1878 елгы.

Чан районы Кошкүл авылы, Мөхәммәтшин Аллаяр.

Чан районы Тармакүл авылы, Ишмакова Нәкыя, 1923 елгы; Нургалиева Вәйдә; Шәмсетдинов Гази, 1903 елгы; Ташпулатов Кәрим; Юнанов Сәфәргали; Сираҗетдинов Давыт; Хәбибуллина Хәтирә, 1890 елгы; Вәлиуллина Нурҗамал, 1899 елгы.

Закирова Илсөяр Гамил кызы,
филология фәннәре докторы, ТР ФА Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының халык иҗаты бүлеге баш фәнни хезмәткәре